

polSKI gen wolności

150 lat walk
o Niepodległość
(1768–1918)



INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

Autorzy: Projekt graficzny:

Mateusz Lipko, dr Jakub M. Pawłowski,
dr Ewa Pejaś, Michał Ruczyński

Krzysztof Drumiński, Jakub Walkowicz
(zcode.pl)

Koncepcja: Opracowanie map:

dr Paweł Skubisz,
prof. dr hab. Włodzimierz Suleja

Kamila Łucjan

Współpraca: Ikonografia wykorzystana na wystawie pochodzi ze zbiorów następujących instytucji:

Krzysztof Męciński, Magdalena Ruczyńska

Biblioteka Narodowa • Biblioteka Kongresu • Filmoteka Narodowa • Muzeum Historyczne Miasta Krakowa • Muzeum im. Kazimierza Pułaskiego w Warce • Muzeum Narodowe w Kielcach • Muzeum Narodowe w Krakowie • Muzeum Narodowe w Poznaniu • Muzeum Narodowe w Warszawie • Muzeum Narodowe we Wrocławiu • Muzeum Okręgowe w Bielsku-Białej • Muzeum Okręgowe w Tarnowie • Muzeum Okręgowe w Toruniu • Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie • Muzeum Sztuki w Łodzi • Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu • Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie • Muzeum Zamku Królewskiego w Warszawie • Narodowe Archiwum Cyfrowe • Polska Akademia Nauk

Recenzenci:

Katarzyna Hudzicka-Chochorowska,
prof. dr hab. Krzysztof Kawalec

Redakcja:

Grażyna Waluga

Korekta:

dr Magdalena Baj

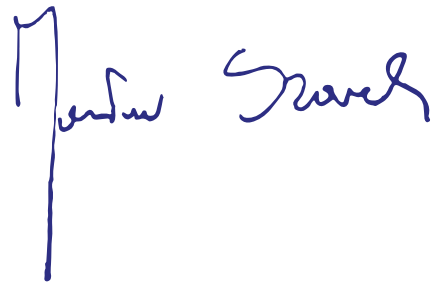
WSTĘP

Wystawa „Polski gen wolności. 150 lat walk o Niepodległość (1768-1918)”, której katalog mają Państwo przed sobą, zawiera wielowątkową opowieść o jednym z najważniejszych rozdziałów naszej historii, jakim była zaborcza niewola. Polska zniknęła z mapy Europy, jednak to wtedy wykuwał się narodowy duch i kształtowały patriotyczne postawy.

Był to szczególny czas poświęcenia, heroizmu i nadziei, w którym mimo wewnętrznych podziałów i niekorzystnych zewnętrznych uwarunkowań, Polakom przyświecał wspólny cel.

Walka o odzyskanie niepodległości stanowiła złożony, trwający długie dziesięciolecia proces. Włożona w nią energia wielu pokoleń – trud zbrojny, dyplomatyczny, intelektualny i duchowy stworzyły mocny fundament, na trwale wpisując się w wolnościowy DNA Polaków.

Jarosław Szarek



J. Malczewski, *Melancholia. Prolog. Widzenie. Wiek ostatni w Polsce*, 1894, Muzeum Narodowe w Poznaniu, własność Fundacji im. Raczyńskich przy Muzeum Narodowym w Poznaniu

„CHOĆ NASZĄ PRZYSZŁOŚĆ COFNĘLI WSTECZ...”

W 1795 r. nastąpił kres istnienia I Rzeczypospolitej. Państwa potężnego od czasów dynastii jagiellońskiej, gromiącego Moskwę, Szwedów i Turków, aż po wspaniałe wiedeńskie zwycięstwo króla Jana III. Z biegiem czasu kraj nasz coraz bardziej słabł wewnątrz, a jego władcy i politycy nie byli zdolni do przeprowadzenia potrzebnych reform, m.in. z powodu liberum veto i walki magnackich frakcji.

W pierwszej połowie XVIII w. Rzeczypospolita przestała być europejskim mocarstwem, stając się areną walk prowadzonych przez państwa ościenne. Ostatecznie Rosja, Prusy i Austria doprowadziły, poprzez rozbiory, do wymazania Polski z mapy Europy na 123 lata.

Rozległe terytorium Rzeczypospolitej, ciągnące się od Warty po Dniepr, zamieszkiwał naród wyjątkowo ceniący sobie wolność, choć w sensie politycznym do narodu zaliczano tylko przedstawicieli stanu szlacheckiego, w obrębie którego znajdowali się zarówno bogaci magnaci, średniozamożni właściciele jednej czy kilku wsi, jak i szlachta zaściankowa. W sumie był to co dziesiąty mieszkaniec Rzeczypospolitej. Jednak w wielonarodowym państwie, jakim była Rzeczypospolita Obojga Narodów, dominował licznie kresowy chłop, nieznający języka polskiego. Dlatego do walki o wolność stawał w pierwszym rzędzie szlachcic. Dopiero w XIX w. przyłączał się do niego polski chłop, a od drugiej połowy tego stulecia również robotnik.

Walkę kilku pokoleń Polaków rozpoczęli konfederaci barscy, którzy jako pierwsi sprzeciwili się wtrącaniu się Rosjan w politykę wewnętrzną I Rzeczypospolitej. Kolejne narodowe insurekcje i czyny zbrojne u boku zmieniających się politycznych sprzymierzeńców, a także trwanie w wierze katolickiej, dbałość o język przodków przyniosły – po 150 latach „walk i wyrzeczeń” – upragnioną wolność.

TRIUMF POLONII

Posługując się terminem „gen wolności”, chcieliśmy uchwycić dynamiczny mechanizm przenoszenia narodowego ducha z pokolenia na pokolenie, wielowiekowego umiłowania wolności, po utracie polskiej państwowości w drugiej połowie XVIII w.

Romantyczny mesjanizm opierał się na podobieństwie losów narodu i Chrystusa, a zrodził się nie tylko z przeświadczenia o niezwykłych cechach tego narodu i jego dziejowej misji, ale przede wszystkim z zakorzenienia w poczuciu bezmiaru krzywd i cierpienia. W tym kontekście biblijne upadki Chrystusa, a ostatecznie także śmierć, tłumaczyć miały tragizm polskich dziejów.

Należy przy tym pamiętać, że po każdym upadku Chrystus powstaje, a po jego męce następuje zmartwychwstanie. Biblijny dramatyzm jest o tyle uzasadniony, że w historii nowożytnej całkowity rozbiór państwa był wydarzeniem bezprecedensowym, podobnie jak skala następujących falami represji.

Dramat upadku I Rzeczypospolitej realizował się etapami, ale po każdym akcie następowało niezwykle odrodzenie się mocy twórczych narodu. Historia 123 lat niewoli to w istocie dzieje nieustającego upadania i podnoszenia się narodowego ducha, pesymizmu graniczącego z rozpaczą i poczuciem końca, przełamywanego przez kolejne zrywy wypełnione entuzjazmem, uniesieniem i siłą.

Przełamywanie momentów krytycznych możliwe było nie tylko dzięki niezwykłym właściwościom samego narodu, ale także dzięki wzmózonej pracy i talentom wybitnych polityków, duchownych, artystów, dowódców, społeczników. To także zasługa utrwalania i przekazywania zespołu kulturowych obrazów, wywołujących szczególnego rodzaju stan uniesienia. Wśród obrazów tych wymienić należy m.in.: wyobrażenia Polonii (uosobienia narodu), wizerunek Kościuszki na krakowskim rynku, rzeź Pragi, atak na Belweder, Sowińskiego w okopach Woli.

Pod koniec XIX w., tuż przed odzyskaniem niepodległości, polskie narodowe imaginarium składało się z setek takich utrwalonych obrazów, które poruszały, organizowały wspólnotę, stymulowały i prowokowały do aktywności. W momencie, w którym naród powinien być już skrajnie wyczerpany i zniechęcony, niejako wbrew logice, wytrącił się z naszej narodowej wyobraźni obraz najszczególniejszy – wizja NIEPODLEGŁEJ.

KONFEDERACJA BARSKA



Konfederacja barska stanowiła zbrojne sprzysiężenie szlacheckie, zawiazane 29 lutego 1768 r. w Barze na Podolu z inicjatywy marszałka nadwornego koronnego Jerzego Augusta Mniszcha i biskupa kamienieckiego Adama Stanisława Krasinskiego.

J. Chełmoński, *Kazimierz Pułaski pod Częstochową*, 1875, Muzeum Narodowe w Warszawie

Konfederacja wymierzona była głównie przeciwko dominacji Rosji i królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu (podporządkowanemu carycy Katarzynie II). Miejsce zawiązania spisku ma wymiar symboliczny – Bar był potężną twierdzą i jednym z bastionów starej Rzeczypospolitej.

Konfederaci podjęli bezpośrednią walkę z wojskami rosyjskimi w Rzeczypospolitej, dlatego też ich wystąpienie można uznać za pierwsze polskie powstanie narodowe. Mimo heroicznej obrony, 19 czerwca 1768 r. Rosjanie, przy udziale armii królewskiej pod przywództwem Franciszka Ksawerego Branickiego, zdobyli barską twierdzę.

1765
otwarcie Teatru
Narodowego
w Warszawie

1764
koronacja
Stanisława
Augusta

1765
założenie
Szkoły
Rycerskiej



K. Szlegel, *Pułaski w Barze*, data powstania i właściciel obrazu nieznane, domena publiczna

II 1768
zawiązanie
konfederacji
barskiej

VI 1768
oblężenie
Baru

W dalszym etapie walk przystąpiono do poszukiwania sojuszników przeciw Rosji poza granicami kraju. Z misją dyplomatyczną za granicę wyruszył biskup Krasieński, co zaowocowało militarnym i finansowym wsparciem Francji. Spiskowcy utworzyli wkrótce Radę Generalną Stanów Skonfederowanych (Generalność), która stała się drugą władzą obok królewskiej. Działania zbrojne objęły swym zasięgiem większość terytorium państwa.

W trwających cztery lata walkach pozycja konfederatów sukcesywnie słabła, a przesilenie nastąpiło w listopadzie 1771 r., kiedy konfederaci zdecydowali się na porwanie króla Stanisława Augusta. Ten szaleńczy, zrodzony z bezsilności zamach okazał się daremny i został bezwzględnie wykorzystany przez propagandę wrogich państw, sprawiając, że od konfederatów odwrócili się dotychczasowi sprzymierzeńcy.

Szacuje się, że w walkach po stronie konfederatów udział wzięło nawet 100 tys. ludzi. Stoczono blisko 500 potyczek. Straty po stronie polskiej sięgnąć mogły ok. 60 tys. osób. Po upadku konfederacji w 1772 r. na Sybir zesłano ponad 14 tys. konfederatów, resztę przymusowo wcielono do armii rosyjskiej.

„NIGDY Z KRÓLAMI NIE BĘDZIEM W ALJANSACH”



Pod pretekstem panującej w Polsce anarchii, w sierpniu 1772 r. Rosja, Prusy i Austria zawarły w Petersburgu traktat rozbiorowy, ratyfikowany 30 września 1773 r. w Warszawie przez sejm rozbiorowy.

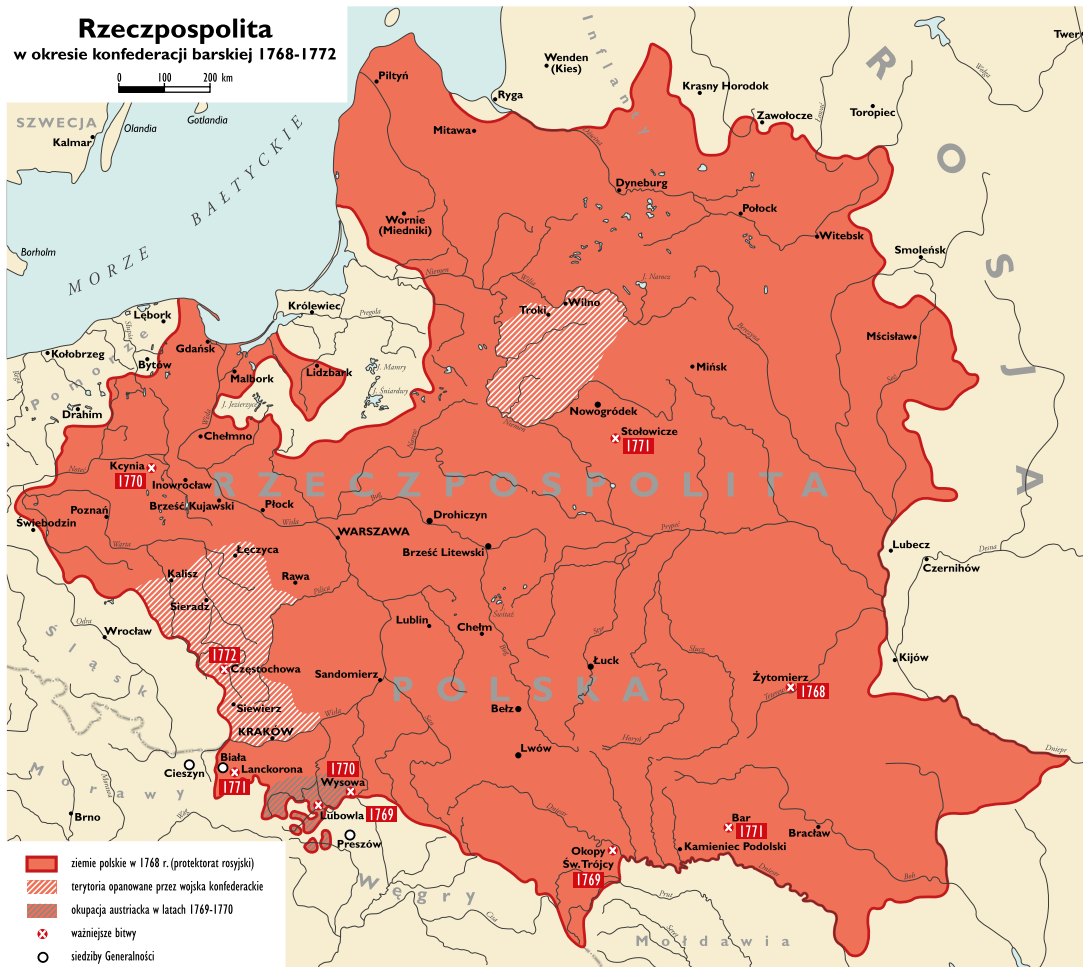
J. Matejko, Rejtan – Upadek Polski, 1866, Zamek Królewski w Warszawie

Nastąpiło to mimo sprzeciwu posła nowogródzkiego Tadeusza Rejtana, który – według tradycji – w dramatycznym geście rozdarł szaty, gdy własnym ciałem zagradzał posłom przejście do sali obrad.

Gest ten jest bardzo mocno nacechowany emocjonalnie. Przykład równie ekspresywny, a także bogaty w odniesienia religijne stanowi tekst Pieśni konfederatów barskich. Ujęcia te do dziś są jednymi z symboli polskiego patriotyzmu.

1770
władze konfederacji
ogłaszają detronizację
monarchy i bezkrólewie

1769
powołanie
Generalności



Ryngraf oraz krzyż Konfederatów barskich zawierające wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej, fot. Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie

Pieśń konfederatów barskich (ok. 1770, fragment)

(...)
Krzyż mi jest tarczą, a zbawienie łupem,
W marszu zostaję, — choć i padnę trupem.
Nie zważam, bo w boju
Dla duszy pokoju
Szukam w ojczyźnie.

Krew, z ran wylana dla niego zbawienia.
Utwierdza żądze, ukaja pragnienia,
Jako katolika
Wskroś serce przenika,
Prawego w wierze.
(...)

Pieśń konfederatów (J. Słowacki, Ksiądz Marek, 1843, akt I, fragment)

Nigdy z królami nie będziem w aljansach,
Nigdy przed mocą nie ugniemy szyi;
Bo u Chrystusa my na ordynansach –
Słudzy Maryi!

Więc choć się spleka świat, i zadrzy słońce,
Chociaż się chmury i morza nasrożą;
Choćby na smokach wojska latające,
Nas nie zatrwożą.
(...)

1771
nieudana próba
porwania króla
Stanisława Augusta

1772
I rozbiór Polski

PIERWSZA KONSTYTUCJA W EUROPIE



„Witaj majowa jutrzeńko, / Świeć
naszej polskiej krainie, / Uczymy ciebie
piosenką, / Która w całej Polsce słynie.
Witaj maj, piękny maj, / U Polaków
błogi raj” – tak w okresie powstania
listopadowego (1830–1831) opisywano
polski maj 1791 r.

J.P. Norblin, *Zaprzysiężenie Konstytucji 3 maja 1791*, Biblioteka Narodowa

Trudno o lepszą puentę dla panującej wówczas atmosfery. Jutrzeńka, raj – wyrażają entuzjazm i podziw. Późniejsze pokolenia wierzyły, iż naród, który pomimo stopniowej utraty państwowości zdobywa się na trud uchwalenia pierwszej w Europie i drugiej na świecie konstytucji, w końcu siłą oręża i ducha powróci do stanu pełnej wolności.

Po I rozbiore Polski stało się jasne, że Rzeczpospolita w swojej dawnej postaci nie przetrwa we wrogim otoczeniu trzech agresywnych mocarstw. Jediną szansą na ratunek było skoncentrowanie wysiłku na przeprowadzeniu zmian ustrojowych. Konstytucja 3 Maja, uchwalona na Sejmie Czteroletnim, zwanym Wielkim (1788–1792) w 1791 r., pokazała rozmiar naszych narodowych aspiracji i marzeń. Dowiodła też, że naród polski przynależy do awangardy przemian wolnościowych na świecie.

1773
**założenie
Komisji
Edukacji
Narodowej**

1779
**śmierć
Kazimierza
Pułaskiego
w bitwie
pod Savannah**

1775
**powołanie
Rady
Nieustającej**



B. Belotto, *Krakowskie Przedmieście od strony Nowego Świata*, 1778, Zamek Królewski w Warszawie

Ojcami konstytucji byli m.in. Ignacy Potocki, Hugo Kołłątaj, Stanisław Małachowski oraz król Stanisław August. Ustawa zasadnicza wprowadziła trójpodział władzy na: ustawodawczą (sejm i senat), wykonawczą (król i Straż Praw) oraz sędziowską. Znosiła liberum veto, konfederacje i elekcyjność tronu. Przyznawała nowe prawa stanowi mieszczańskiemu.

1788
**początek
 obrad
 Sejmu
 Wielkiego**

Przeciwko reformom wystąpiła część magnaterii, niezadowolona z utraty dominującej pozycji. Posługując się fałszywym argumentem obrony wolności, przedstawiciele magnatów zawiązali w 1792 r. w Petersburgu konfederację targowicką i zwrócili się do carycy Katarzyny II z prośbą o interwencję. Z inwazją armii rosyjskiej walkę podjęło wojsko polskie, dowodzone przez ks. Józefa Poniatowskiego i Tadeusza Kościuszkę. Ostatecznie zbrojna przewaga wroga i chwiejna postawa polskiego monarchy doprowadziły do zniweczenia reform. II rozbiór Polski przeprowadzony przez Rosję i Prusy (23 I 1793) stał się kolejnym aktem w dramacie narodu polskiego.

WITAJ MAJ!



Radość i duma, a nawet patriotyczne uniesienie, towarzyszące uchwaleniu Konstytucji 3 Maja odbiły się szerokim echem także w kulturze polskiej – możemy nawet mówić o swoistym „micie Konstytucji 3 Maja”.

F. Smuglewicz, *Grób ojczyzny*, 1794, Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Artysta powielił ujęcie stworzone przez M. Stachowicza, ukazujące Tadeusza Kościuskę jako jedynego, który może uratować stojącą na grobem Polskę przed ostatecznym upadkiem, śmiercią.

Powstała w 1791 r. akwaforta Alegoria Wolności przedstawia radosną młodą kobietę triumfującą nad leżącą na ziemi postacią, obok której znajdują się kajdany. Nabita na lancę czapka frygijjska, górująca nad obrazem, symbolizuje wolność. Obraz wyraża stan ducha Polaków przed II rozbiorem Polski.

W uchwaleniu drugiej na świecie ustawy zasadniczej brało udział wielu ludzi kultury, którzy weszli także do stronnictwa politycznego – Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej – propagującego reformy ustrojowe, np. Hugo Kołłątaj, Joachim Chreptowicz, Julian Ursyn Niemcewicz. Dramat Niemcewicza *Powrót posła* (1790) stanowi odpowiedź na sytuację polityczną w kraju.

1791
uchwalenie
Konstytucji
3 Maja

1789
„czarna
procesja”
w Warszawie



K.M. Gröll, *Alegoria Wolności*, rycina wg wzoru Franciszka Smuglewicza. Winieta na karcie tytułowej *Diariusza Sejmu* z 1789 r., Biblioteka Narodowa

USTAWA RZĄDOWA.

PRAWO UCHWALONE.

Dnia 3 Maja, Roku 1791.



w WARSZAWIE,

u P. Drukarz Konfyt: Nadw: J. K. Mści
i Dyrektora Druk: Korp: Kad:

Okładka Konstytucji 3 Maja 1791 r.

Niemcewicz jest także autorem politycznych bajek, błyskotliwie komentujących atmosferę Sejmu Czteroletniego. Tworzył także paszkwile na konfederację targowicką.

„Idea 3 Maja”, uosabiająca polski „gen wolności”, oddziaływała na kolejne pokolenia Polaków. Znamienne jest przy tym, iż tekst słynnego Mazurka 3-go Maja (autorstwa Rajnolda Suchodolskiego) powstał w czasie powstania listopadowego, co dowodzi, iż marzenia i ambicje XVIII-wiecznych patriotów aktualizowały się także w warunkach XIX w. Po upadku powstania, Ryszard Wagner, wykorzystując powyższy utwór, tworzy słynną uwerturę *Polonia* – „gen wolności” przekazywany jest dalej.

W kraju i na emigracji powstają towarzystwa, związki, w nazwie eksponujące datę konstytucji. Także sam dzień 3 maja obierany był nierzadko jako data uroczystości i manifestacji narodowych. Nawet słynny spiszek filomacki, stanowiący kanwę części III Mickiewiczowskich *Dziadów*, posiada ważki epizod łączący go z rokiem 1791 – bezpośrednim powodem zatrzymania pierwszej grupy studentów i uczniów było umieszczenie w gimnazjum wileńskim tablicy ku czci Konstytucji 3 Maja.

1792
zawiązanie
konfederacji
targowickiej

1792
zakończenie
obrad Sejmu
Wielkiego

1793
II rozbiór
Polski

INSUREKCJA KOŚCIUSZKOWSKA



Zaprawiony w walce z Rosjanami i Targowicą Tadeusz Kościuszko, doświadczony oficer (także w stopniu generała armii amerykańskiej) i niepozbawiony talentów polityk, wykorzystując nastroje społeczne, stanął na czele zrywu nazwanego insurekcją.

W. Kossak, *Jan Kiliński prowadzi jeńców rosyjskich przez ulice Warszawy*, 1908, Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu

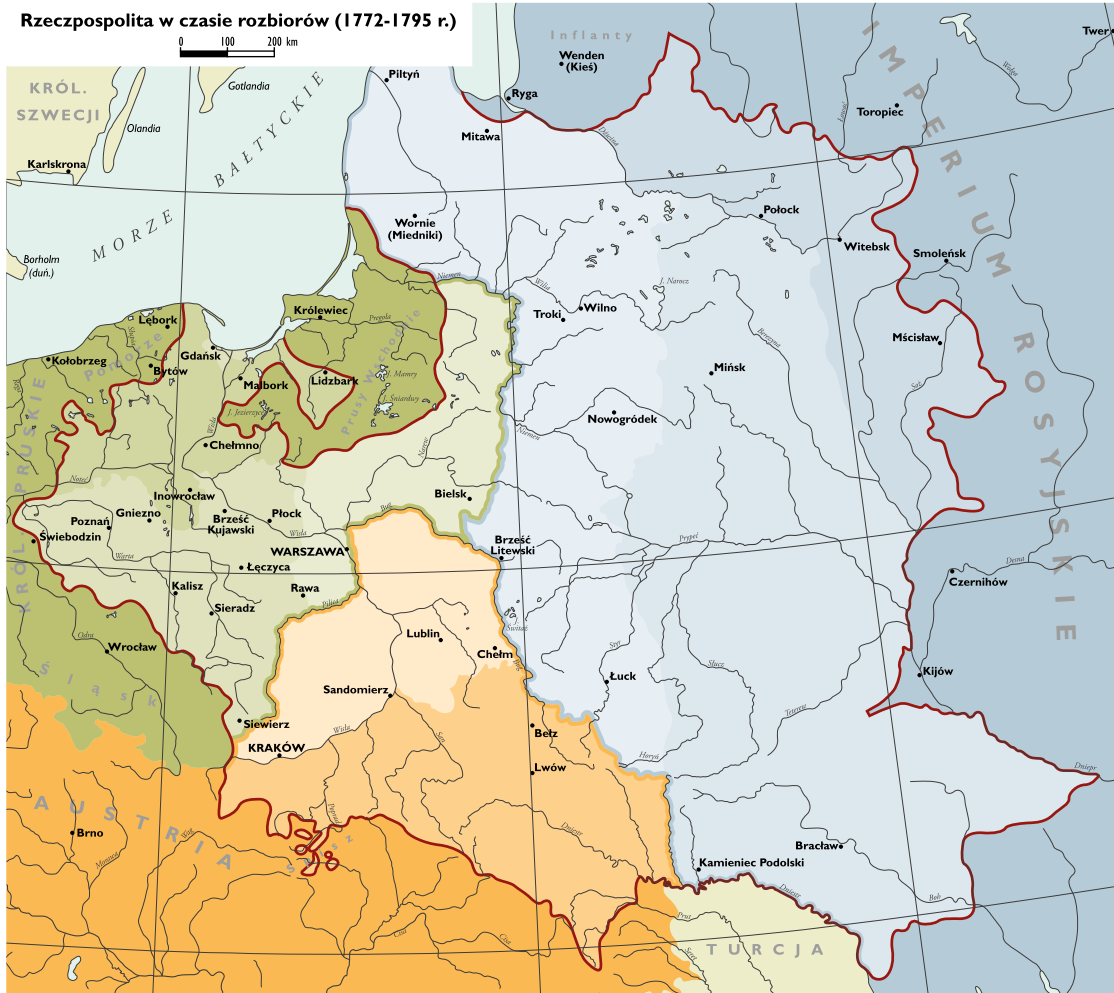
12 III 1794
bunt gen.
Madalińskiego

4 IV 1794
bitwa pod
Raclawicami

24 marca 1794 r. na krakowskim rynku Kościuszko złożył uroczystą przysięgę. Jako Najwyższy Naczelnik powstania zapowiedział podjęcie walki „dla obrony całości granic, odzyskania samowładności narodu i ugruntowania powszechnej wolności”. Hasłami insurekcji stały się: „Wolność, Całość, Niepodległość”. W sensie formalnym Kościuszko był pierwszą niekoronowaną głową państwa polskiego. Uroczystość na krakowskim rynku stała się zdemokratyzowaną wersją wawelskiej koronacji monarchów.

24 III 1794
przysięga
Kościuszki
na rynku
w Krakowie

Rzeczpospolita w czasie rozbiorów (1772-1795 r.)



- zieme zajęte przez Austrię wskutek I rozbioru (1772 r.)
- zieme zajęte przez Austrię wskutek III rozbioru (1795 r.)
- zieme zajęte przez Prusy wskutek I rozbioru (1772 r.)
- zieme zajęte przez Prusy wskutek III rozbioru (1795 r.)
- zieme zajęte przez Rosję wskutek I rozbioru (1772 r.)
- zieme zajęte przez Rosję wskutek II rozbioru (1793 r.)
- zieme zajęte przez Rosję wskutek III rozbioru (1795 r.)
- granica Rzeczpospolitej przed rozbiorami

17 IV 1794
insurekcja
warszawska
Jana
Kilińskiego

7 V 1794
ogłoszenie
uniwersału
połanieckiego

Choć do czasów uchwalenia Konstytucji 3 Maja suwerenem była w istocie wyłącznie polska szlachta, do insurekcji kościuszkowskiej przystąpiły wszystkie stany, w tym chłopci, którzy przesądziłi o zwycięstwie w bitwie pod Raclawicami (4 IV). Noszący się „z chłopska” Naczelnik doceniał ich rolę, a wydany przez niego 7 maja 1794 r. pod Połańcem uniwersał przyniósł chłopom obniżenie pańszczyzny i wolność osobistą. Mieszczanie z kolei mieli decydujący wkład w wygnanie wojsk rosyjskich z Warszawy w kwietniu 1792 r. (bohaterem wydarzeń stał się warszawski szewc Jan Kiliński).

O klęsce powstania przesądziła przewaga militarna wroga. 16 maja 1794 r. Rosję wsparły Prusy i od tego momentu insurekcja miała już dwóch przeciwników. Choć walki trwały jeszcze kilka miesięcy, ostateczna klęska była nieunikniona. Sam Kościuszko trafił do rosyjskiej niewoli. Na zesłanie skazano też wielu szeregowych powstańców. Dokonana przez carskie wojska rzeź ludności na warszawskiej Pradze stała się jednym z symboli polskiej martyrologii. 3 stycznia 1795 r. Rosja i Austria podpisały konwencję o III rozbiórce Polski (Prusy przyłączyły się do niej 24 października). 25 listopada 1795 r. abdykował polski król Stanisław August. Istniejące od X w. państwo polskie zniknęło z mapy Europy.

NACZELNIK



O Tadeuszu Kościuszcze można powiedzieć, że był pierwszym polskim bohaterem narodowym. Przez dziesiątki lat utrwalac się będzie w polskiej kulturze heroiczny obraz Naczelnika insurekcji, obdarzonego charyzmą i dziejową misją uratowania Rzeczypospolitej przed ostatecznym upadkiem.

J. Styka, *Polonia*, 1890, Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Sto lat po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja Jan Styka maluje słynną Polonię. Ukazana jest ona u góry płótna, rozpięta na skale niczym na krzyżu. Po prawnej stronie Styka umieszcza wielkie osobowości polskiej kultury: Chopina, Matejkę, Lelewela, trzech wieszczów, symbolicznie po lewej sprzedawczyków i warcholską szlachtę. Kościuszko, otoczony reformatorem (Stanisław Małachowski) oraz wodzami (Kazimierz Pułaski, Henryk Dąbrowski, Józef Poniatowski), zajmuje centralne miejsce i taką też rolę przypisał Naczelnikowi artysta – miał zostać wyzwolicielem Polonii, symbolizującej naród.

*Mężu cnotliwy! Ciebie nie chęć zysku podła,
Nie duma, lecz ojczyzna jęcząca w ucisku
Uzbroiła! Niestety. Wczoraj Cię laurami
Polak wieńczył, dziś ciało Twe oblewa łzami.*

J. Ursyn Niemcewicz, *Smutki... w więzieniu moskiewskim pisane do przyjaciela, Elegia II*, 1795

Literacko bywa porównywany do Piasta – chłopskiego króla, króla w sukmanie. Do bitwy pod Maciejowicami w społeczeństwie panowały nastroje entuzjazmu i ożywienia. Po pojmaniu Kościuszki nastroj gwałtownie się zmienił. Trzeci rozbiór Polski pogrzebał na pewien czas nadzieje na odbudowę kraju. Rzeczpospolita, porównywana do sukna, została ostatecznie rozdarta, rozerwana na strzępy. Stopniowo pojawiała się metafora gilotynowania Polski i wyłoniła postać Polonii.

10 X 1794
klęska pod
Maciejowicami

4 XI 1794
rzeź Pragi

XII 1794
uwięzienie
Tadeusza
Kościuszki
w Petersburgu



Kopiec Kościuszki, powstały w latach 1820–1823, fot. Biblioteka Narodowa. Przy kopcu datowano 25 stycznia 1864 r. ważny powstańczy dokument – Odezwę chłopów polskich do całego Narodu. Spod położonych nieopodal kopca Oleandrów ruszy w 1914 r. I Kompania Kadrowa

Początkowy porozbiorowy pesymizm przybrał dostojną, żalobną postać. I tak, dla przykładu, do słów *Elegii na śmierć Tadeusza Kościuszki* (autorstwa K. Tymowskiego), Karol Kurpiński skomponował w 1818 r. muzykę mającą uczcić pogrzeb bohatera. Podniosłe elegie napisał Julian Ursyn Niemcewicz i Hugo Kołłątaj, a Adam Jerzy Czartoryski stworzył tom niezwykłych wierszy: *Bard polski*. Należy władcom pochówek na Wawelu oraz usypanie kopca na krakowskim Wzgórzu bł. Bronisławy ukazują stosunek narodu do tego niezwykłego wodza i polityka. Sam pogrzeb Kościuszki stał się wielką manifestacją patriotyczno-narodową. Kościuszko przeszedł do legendy.

Przywoływany jest w strofach poetyckich niczym w modlitwie (za przykład niech posłuży suplikacja S. Goszczyńskiego: „Duchu Kościuszki, aniele tej ziemi, / Czuwaj nad nami i modły naszymi”). Opłakiwany przez współczesnych, dla kolejnych pokoleń był uosobieniem wolności, wyzwolenia, determinacji i walki, ale i nadziei. Dawny wódz stał się „mężem przyszłości”, patronem wielu narodowych manifestacji i inicjatyw.

24 X 1795
III rozbiór
Polski

„DAŁ NAM PRZYKŁAD BONAPARTE...”



Napoleon Bonaparte (1769–1821) niemal od początku aktywności postrzegany był przez europejskie środowiska wolnościowe jako mąż opatrnościowy. Polityk, wódz, początkowo rewolucjonista, w końcu od 1804 r. cesarz Francuzów, umiejętnie rozpałił ducha walki, tkwiącego w Polakach. Uosabiał nowy porządek i skutecznie walczył z rozbiornymi.

Z. Rozwadowski, *Napoleon w Smorgoniach*, 1903, Muzeum Sztuki, Łódź

1797
utworzenie
we Włoszech
Legionów
Polskich

12 II 1798
śmierć
Stanisława
Augusta
w Petersburgu

Pierwsze rozmowy o możliwości nawiązania współpracy z rządem francuskim podjął Józef Wybicki. Widowym znakiem przychylności Bonapartego było utworzenie w 1797 r. Legionów Polskich, pierwszej po rozbiorach polskiej armii, dowodzonej przez Jana Henryka Dąbrowskiego, początkowo walczącej w kampanii włoskiej. Napoleon dał Polakom szansę na ćwiczenie oręża, ale ambicje polskich środowisk politycznych sięgały dalej. Bonaparte niczym domki z kart strącał jedne państwa, tworzył nowe, zmieniał granice i ustroje. Polacy potrzebowali Napoleona, ale i on, planując wojenny szlak, potrzebował wiernych polskich oddziałów.

1797
pierwsze
publiczne
wykonanie
Mazurka
Dąbrowskiego

Polacy u Napoleona



- państwa uzależnione od Napoleona I
- ośrodki formowania Legionów Polskich
- ✱ bitwy stoczone przez wojska polskie lub przy ich współudziale
- twierdze oblegane lub bronione przy współudziale wojsk polskich

Księstwo Warszawskie (1807-1815 r.)



- Księstwo Warszawskie w 1807 r.
- ziemię przyłączone w 1809 r.
- miasta zdobyte przez wojska polskie
- twierdze oblegane przy współudziale wojsk polskich

1802 Legiony Polskie na San Domingo

1807 utworzenie Księstwa Warszawskiego

Marzenia o choćby częściowo niezależnym bycie państwowym stały się realne w 1806 r., kiedy walczące z Prusami wojska napoleońskie wkroczyły na ziemie polskie. W wyniku antypruskiego powstania w Wielkopolsce utworzone zostały polska administracja i wojsko.

Powstałemu w 1807 r. Księstwu Warszawskiemu cesarz nadał konstytucję wzorowaną na francuskiej ustawie zasadniczej z 1799 r., zawierającą m.in. zapis o zniesieniu poddaństwa chłopów. Walcząc u boku Napoleona, Polacy zarówno bronili istnienia nowo utworzonego państwa, jak i usiłowali poszerzyć jego autonomię oraz granice.

W 1812 r. podczas wojny z kolejnym zaborcą – Rosją, Napoleon zajął Wilno i powołał w nim Komisję Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego – załączek kolejnego autonomicznego bytu państwowego.

Polscy żołnierze przeszli niemal cały szlak wojen napoleońskich. To oni otworzyli Napoleonowi drogę na Madryt w bitwie pod Somosierrą w 1808 r. i oni wyruszyli wraz z nim przeciwko Rosji. Towarzyszili mu także pod Waterloo.

„NAJPOTĘŻNIEJSZY Z DUCHÓW”



Era napoleońska to szczególnie czas odrodzenia wolnościowych aspiracji. Wielu europejskim państwom i państewkom Napoleon jawił się jakociemięzca, wielu jako oczekiwany wyzwoliciel.

P. Michałowski, *Napoleon wydający rozkaz*, Czarno-biała reprodukcja akwareli opublikowana w książce Mieczysława Sterlinga *Piotr Michałowski*, wydanej w 1932 r. w Warszawie przez „Bibliotekę Polską” (rep. VI), Biblioteka Narodowa

Genialny wódz, władca (ale nie z urodzenia), niósł liberalne i z dawna wyczekiwane nowoczesne prawo. W poetyckich ujęciach to postać kolosalna, ponadczasowa. Z Polaków tylko Tadeusz Kościuszko spotkał się z taką estymą i wywyższeniem.

Wielki był cesarz, wielkie ulokowane w nim nadzieje – Napoleon bowiem dał Polakom to, czego nie zaznali od 1795 r. – nie dziwi zatem, iż jego upadek był monsturalny, niemal kosmiczny, i niósł poczucie tragedii i bezradności. W słynnych kursach paryskich, w wykładzie V, Adam Mickiewicz nazwał miejsce klęski Napoleona „Golgotą Europy”, a samego cesarza „najpotężniejszym z duchów, małżonkiem narodu najniezszczęśliwszego”.

1808
bitwa pod
Somosierrą

1809
bitwa pod
Raszynem

1812
wyprawa
Napoleona
na Rosję



M. Bacciarelli, *Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona w 1807 r.*, 1809–1811, Muzeum Narodowe w Warszawie

1813
„bitwa narodów”,
śmierć Józefa
Poniatowskiego

1815
utworzenie
Królestwa
Polskiego

Pod Waterloo „wraz ze sławą Francji padła nadzieja Włoch i Polski. A Wy się dziwicie, że to pole bitwy jest uważane za nowoczesną Golgotę, za miejsce najbardziej brzemiennie duchami wieku?”. Dla romantyków Napoleon uosabiał ducha epoki, z wszystkimi jej odcieniami i sprzecznościami. Jest w nim rys Prometeusza, ale i Chrystusa.

Tak postrzegał cesarza także drugi z wieszczów, Juliusz Słowacki w elegii *Na sprowadzenie prochów Napoleona*:

*I wydarto go z ziemi — popiołem,
I wydarto go wierzbie płaczącej,
Gdzie sam leżał ze sławy aniołem,
Gdzie był sam, nie w purpurze błyszczącej,
Ale płaszczem żołnierskim spowity,
A na mieczu jak na krzyżu rozbity.*

Polska kultura utrwaliła Napoleona na zawsze, wpisując jego imię do hymnu narodowego.

„HEJ, KTO POLAK, NA BAGNETY!”



Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego (1815) z części ziem Księstwa Warszawskiego utworzono konstytucyjne Królestwo Polskie, połączone unią personalną z Rosją. Królestwo zachowało pewną autonomię (miało własną konstytucję, sejm i armię, monetę i szkolnictwo, a językiem urzędowym był język polski).

W. Kossak, Olszynka Grochowska 1831, Czwartacy, 1886, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie

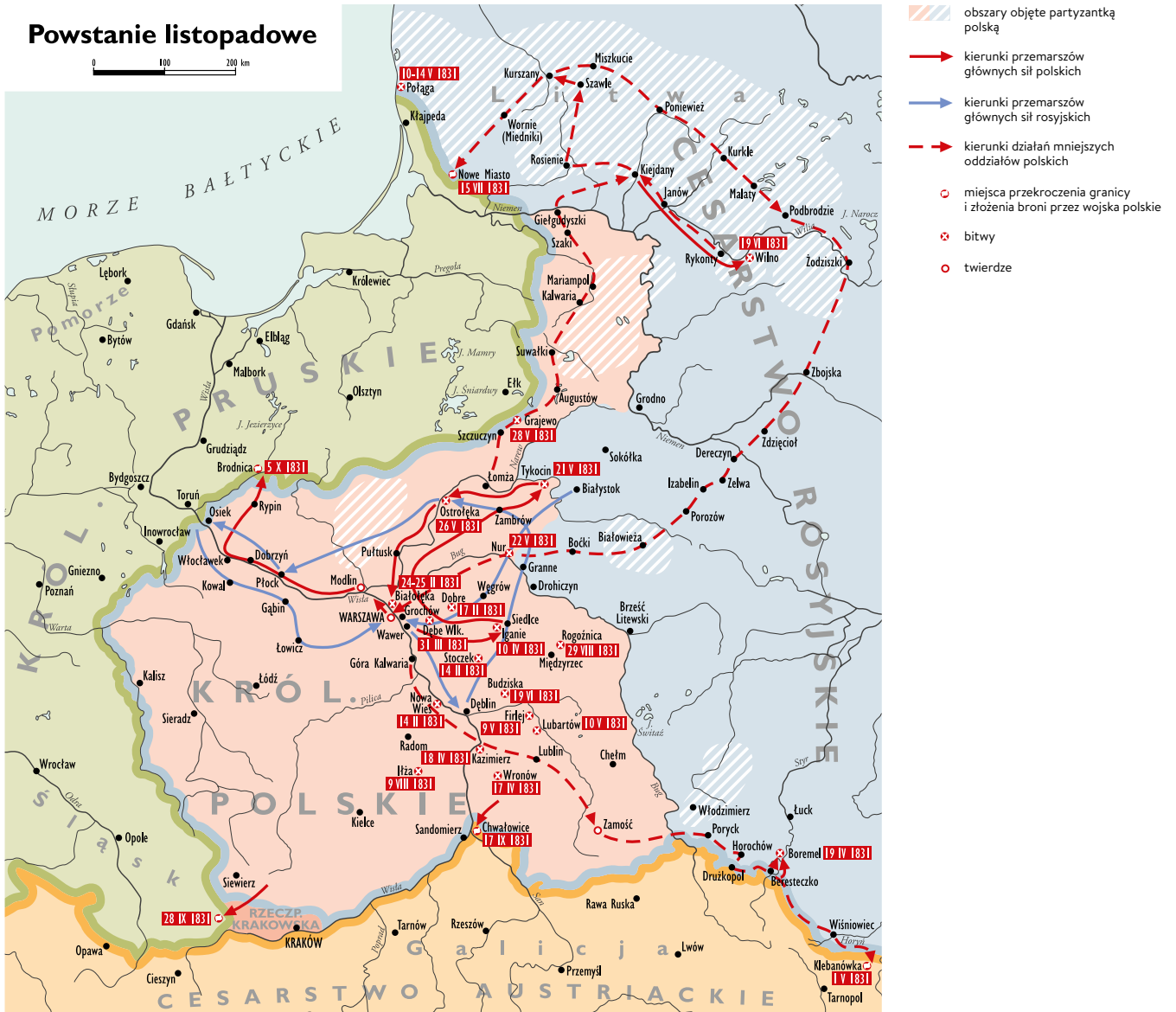
Po raz pierwszy jednak na polskim tronie zasiadł obcy władca niewybrany przez naród. Car sukcesywnie łamał konstytucję, ograniczał prawa obywateli, wprowadził cenzurę, faworyzował zniechęczone postaci. W takich warunkach powstawały liczne tajne związki planujące zryw narodowy, np. Towarzystwo Patriotyczne założone przez Waleriana Łukasińskiego. W okresie poprzedzającym powstanie listopadowe na warszawskich murach pojawiły się napisy: „Belweder do wynajęcia, od nowego roku”. Płomień rozpalony przez Napoleona nie zgasł. Do eskalacji nastrojów doprowadził plan cara, by do tłumienia rewolucji w Belgii i Francji użyć polskiego wojska. Miłujący wolność polscy żołnierze poculi się upokorzeni.

Spektakularnym wydarzeniem pierwszego dnia powstania, owej „nocy listopadowej” z 29 na 30 listopada 1830 r., był atak na siedzibę rosyjskich władz – pałac w Belwederze. Do powstańców

1821
założenie
Towarzystwa
Patriotycznego

1822
ukazują się
Ballady i Romanse
Adama
Mickiewicza

Powstanie listopadowe



29/30 IX 1830

wybuch powstania listopadowego. Nieudana próba zabicia wielkiego księcia Konstantego

18 XII 1830
sejm KP uznaje powstanie za narodowe

przyłączyła się ludność stolicy. Polski sejm uznał powstanie za narodowe i zdetronizował cara Mikołaja I jako króla Polski, następnie uznał kolory biały i czerwony za barwy narodowe. Powstanie objęło swoim zasięgiem terytorium Królestwa Polskiego. Powstańcy dowodzeni przez wybitnych nierzadko dowódców (jak np. Ignacy Prądzyński, Józef Bem, Józef Dwernicki) stoczyli wiele bitew, niekiedy nawet zwycięskich (np. pod Stoczkiem, Wawrem, Dębem Wielkim). Wiele żołnierzy wykazało się szczególną determinacją i ofiarnością (choćby słynny generał Józef Sowiński w okopach Woli).

Powstanie zakończyło się klęską. Przewaga militarna Rosji okazała się zbyt duża. Świadomość dysproporcji sił paraliżowała kolejnych powstańczych naczelnych wodzów, owocując błędami, wytykanymi dziś przez historyków wojskowości. W ramach carskich represji skonfiskowano wiele majątków ziemskich, obłożono kraj kontrybucją, zlikwidowano sejm, polskie wojsko i uniwersytet w Warszawie.

Mimo klęski „gen wolności” nie został jednak uśmiercony, przenosząc się na kolejne pokolenia, m.in. dzięki Wielkiej Emigracji i jej wyjątkowym dokonaniom w sferze kultury.

„RZECZY LISTOPADOWE” – PRÓBA WOLNOŚCI



*Witaj, wolności aniele,
 Nad martwym wzniesionym światem!
 Oto w Ojczyzny kościele
 Ołtarze wieńczone kwiatem
 I wonne płoną kadzidła!
 Patrz! tu świat nowy – nowe w ludziach życie.
 Spójrzaj – i w niebios błękitach
 Malowane pióry złotymi
 Roztacza nad Polską skrzydła;
 I słucha hymnów tej ziemi.*

M. Zaleski, *Cykl Listopadowy, Wzięcie Arsenatu*, 1831,
Muzeum Narodowe w Warszawie

Powstanie z lat 1830–1831 to zryw, o jakim marzyło pokolenie porozbiorowe, zryw, który przełamał pesymizm bezpośrednich uczestników upadku I Rzeczypospolitej. Sami wieszczowie mieli do powstania złożony stosunek. Najbliższy idei powstania zdawał się być Juliusz Słowacki. Zygmunt Krasiński oceniał powstanie z perspektywy konserwatysty, popierał narodowy zryw, ale obawiał się jego rewolucyjnych zakusów. W roli przywódcy widział tylko polskiego arystokratę („Z polskim panem, polski lud”). Adam Mickiewicz, uważany – nie bez racji – za jednego z inspiratorów powstania narodowego, nie wziął w nim udziału, co przez wielu rodaków w kraju oceniane było krytycznie.

25 II 1831
**bitwa pod
 Olszynką
 Grochowską**

29 I 1831
**powołanie
 przez sejm
 Rządu
 Narodowego**

26 V 1831
**bitwa pod
 Ostrołęką**



A. Scheffer, *Alegoria powstania listopadowego*, 1831, Muzeum Narodowe w Warszawie

Utwory wieszczów dotyczą problematyki powstańczej, ale najczęściej aluzyjnie, rzadko stanowią opis powstańczych zmagania. Wyjątkiem są liryki powstańcze Słowackiego i Mickiewicza. Samo jednak powstanie stanowi moment przełomowy w ich twórczości, to po nim powstają najważniejsze ich utwory: *Dziady cz. III* Mickiewicza (1832), *Kordian* Słowackiego (1833), *Nie-Boska komedia* Krasińskiego (1833). Romantyzm wszedł w najdojrzałą fazę rozwoju.

Aktualny stał się problem, w jaki sposób sztuka powinna zrywać do walki zbrojnej:

*Do broni, bracia! do broni!
Oto ludu zmartwychwstanie,
Z ciemnej pogńębienia toni,
Z popiołów Feniks nowy
Powstał lud – błogosław, Panie!
Niech grzmi pieśń jak w dzień godowy.*

J. Słowacki, *Hymn*, 1830

W powstaniu wziął natomiast czynny udział Stefan Garczyński, o którym Mickiewicz powie, że to najbardziej polski z wszystkich poetów. W 1832 r. Garczyński napisał *Wacława Dzieje*. Poema. Podobnie jak w *Kordianie* Słowackiego i *Dziadach cz. III*, pojawiają się w nim motywy spisku i dyskurs o władzy prowadzony między „starymi” a „młodymi”. Dzięki relacji Garczyńskiego Mickiewicz stworzył jeden z najbardziej przejmujących obrazów zmagania i śmierci powstańca: *Redutę Orzona* (1832). Powstanie jako główny temat twórczości dramatycznej zainteresuje dopiero twórców Młodej Polski, w szczególności Stanisława Wyspiańskiego.

Powstanie rezonowało także w Europie. Już w 1831 r. powstała pieśń wzorowana na *Marsyliance* – *Warszawianka* z francuskimi słowami Casimira François Delavigne’a (polski tekst ułożył Karol Sienkiewicz). Oto jej fragment:

*Oto dziś dzień krwi i chwały
Oby dniem wskrzeszenia był
W tęczę Franków Orzeł Biały
Patrząc lot swój w niebo wzbil
A nadzieją podniecany
Woła na nas z górnych stron:
Powstań Polsko, skrusz kajdany
Dziś Twój tryumf, albo zgon.*

21 X 1831
**kapitulacja twierdzy
Zamość. Koniec powstania
listopadowego**

6 IX 1831
**obrona Woli.
Śmierć gen.
Sowińskiego**

WIELKA EMIGRACJA



Paryż – mekka artystów, życia intelektualnego i debat politycznych – stał się dla wielu Polaków drugą ojczyzną. Gdyby nie smutne okoliczności, wyjazd do Paryża byłby ziszczeniem marzeń.

A. Gierymski, *Wieczór nad Sekwangą*, 1893,
Muzeum Narodowe w Krakowie

Miasto salonów, pracowni malarskich, oper, nocnego życia, ale i nędzarzy, bezimiennych grobów, stanie się stolicą polskiej myśli politycznej, kultury, nauki. Fala emigracyjna była konsekwencją upadku powstania listopadowego, w szczególności zaborczych represji. Poza Francją Polacy osiedli m.in. w Saksonii, Bawarii, Szwajcarii i Anglii. W oczach obcokrajowców na długie dziesięciolecia Polak był synonimem emigranta, powstańca, romantyka, człowieka idei. Polskie zrywy narodowe budziły podziw wielu społeczeństw. „Gen umiłowania wolności” wy dostał się poza granice kraju.

W żywiole emigracyjnym tkwił pewien paradoks. Z jednej strony dawał poczucie bezdomności, z drugiej jednak stał się przyczyną dynamicznego rozwoju polskiej kultury w XIX w., m.in. dzięki stałemu i bezpośredniemu kontaktowi z twórcami i dziełami Europy. Polska sztuka pozostała żywotna

1832

**utworzenie Towarzystwa
Demokratycznego
Polskiego**

8 XII 1831

**powstanie Komitetu
Narodowego
Polskiego w Paryżu**

1834

**ukazuje się
Pan Tadeusz
Adama
Mickiewicza**

Wielka Emigracja (1831-1846 r.)



- ➔ główna fala uchodźców wojskowych i politycznych zimą 1831–32 r.
- ➔ pozostała emigracja
- ⋯➔ trasa trzech statków wiozących więźniów z więzień pruskich (1834 r.)

- ok. 200 liczba emigrantów osiadłych w danym państwie
- ◻ siedziby polskich organizacji niepodległościowych na emigracji

- obozy (tzw. zakłady) dla emigrantów polskich
- siedziby Gromad Ludu Polskiego (od 1835 r.)
- pruskie więzienia, w których przetrzymywano uczestników powstania do 1834 r.

1838
założenie
Biblioteki Polskiej
w Paryżu

1841
założenie polskiej
szkoły dla chłopców
w paryskim osiedlu
Batignolles

i nowoczesna również dlatego, że wymagała ochrony – jej bytowi zagrażały brak państwowości, represje, cenzura. Na obcej ziemi trzeba było ocalić polską mowę. Wielu polskich artystów, naukowców, myślicieli stawało się „obywatelami świata”, ludźmi powszechnie znanymi, cenionymi, podejmowanymi i słuchanymi przez zagraniczne osobistość i kręgi.

Wokół ich aktywności koncentrowało się życie kulturalne i polityczne. Przykładami emigracyjnych osobistości są choćby: Adam Mickiewicz, Adam Jerzy Czartoryski, Fryderyk Chopin, Józef Bem, Maurycy Mochnacki. W dalszych latach na emigrację udali się także m.in.: gwiazda polskich scen dramatycznych Helena Modrzejewska czy Henryk Sienkiewicz. Na wychodźstwie powstały też wielkie dzieła polskiej literatury, jak: *Pan Tadeusz* (Paryż), *Dziady cz. III* (Drezno), *Balladyna*, *Kordian* (Genewa), a także większość twórczości Cypriana Kamila Norwida.

WIOSNA LUDÓW



W pierwszej połowie XIX w. w Europie coraz silniej do głosu dochodzić zaczęły nowoczesne tendencje polityczne. Erupcja społecznego niezadowolenia nastąpiła w latach 1848–1849, kiedy to przez wiele europejskich krajów przetoczyła się fala (często krwawych) zrywów rewolucyjnych. Wystąpienia te, nazwane przez historyków Wiosną Ludów, zachwiały w posadach *ancien régime*.

Z. Wierciak, Rynek krakowski 26 kwietnia 1848 r., Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Polacy, mimo, braku własnego państwa, byli ważnymi uczestnikami tych wydarzeń, a romantyczne wezwanie do walki „za wolność naszą i waszą” chyba nigdy nie było bardziej aktualne. Brali udział zarówno w lokalnych konfliktach, jak i w najważniejszych kampaniach tego okresu. Wszak doskonale zdawali sobie sprawę, że dopóki nie runie stary, dynastyczny porządek Europy, odzyskanie przez Polskę niepodległości jest mało realne.

W wielu krajach potrafiono docenić waleczność polskich żołnierzy oraz talenty taktyczne dowódców. Polacy walczyli np. we Włoszech o niepodległość Piemontu przeciwko Austrii, a gen. Wojciech Chrzanowski został naczelnym wodzem armii piemonckiej. Uczestniczyli również w powstaniach w Saksonii, Badenii i Palatynacie. Generał Ludwik Mierosławski był naczelnym dowódcą republikanów w powstaniu badeńskim.

1843
zakup rezydencji
Hôtel Lambert
przez księcia
Adama Jerzego
Czartoryskiego

1846
wybuch
powstania
krakowskiego

1848–1849
Wiosna
Ludów



Panorama Siedmiogrodzka (fragment), 1897, Muzeum Okręgowe w Tarnowie. Obraz malowali pod kierunkiem Jana Styki: Tihamer Margitay, Palo Vago, Bela Spanyol, Tadeusz Popiel, Zygmunt Rozwadowski, Michał Wywiórski, Leopold Schönchen

1849
**śmierć
Fryderyka
Chopina
w Paryżu**

1855
**śmierć Adama
Mickiewicza
w Konstantynopolu**

Najbardziej rozslawionym polskim generałem tego okresu był Józef Bem. Znalazł się on w październiku 1848 r. w ogarniętym rewolucją Wiedniu, gdzie stanął na czele powstania i bronił miasta przed atakującymi wojskami cesarskimi. Po upadku wiedeńskiego powstania udał się na Węgry, gdzie został głównodowodzącym armii węgierskiej przeciwko Austrii wspieranej przez wojska rosyjskie.

Polacy zmanifestowali wolę walki także podczas kolejnego dużego konfliktu europejskiego – wojny krymskiej (1853–1856). Walczyli w Turcji przeciwko Rosji i marzyli o powrocie z bronią w rękę do Ojczyzny. Niestety, czas jeszcze nie nadszedł.

POWSTANIE STYCZNIOWE: ROK NADZIEI



Lata 1860–1863 to czas konspiracji, organizowania się środowisk politycznych, manifestowania uczuć patriotycznych. Jednym z symboli tamtego czasu jest śmierć Michała Landego – polskiego ucznia narodowości żydowskiej – ugodzonego kulą podczas manifestacji na placu Zamkowym 8 kwietnia 1861 r.

S. Witkiewicz, *Ranny powstaniec*, 1881,
Muzeum Narodowe w Warszawie

1860
manifestacja patriotyczna
na pogrzebie generalowej
Sowińskiej

Chcąc zdławić patriotyczne nastroje, Aleksander Wielopolski (naczelnik podporządkowanego Rosji rządu Królestwa Polskiego), ogłosił przymusowy pobór do wojska, tzw. brankę. Tym samym faktycznie przyspieszył wybuch powstania, który nastąpił w nocy z 22 na 23 stycznia 1863 r.

W obliczu powstania ujawniły się różne postawy: „czerwoni” dążyli do przeprowadzenia czynu zbrojnego oraz gruntownych reform społecznych (uwłaszczenie chłopów), „biali” – to obóz umiarkowany, stawiający na rozwój gospodarki, negocjacje, pokojowe manifestacje. Tuż po wybuchu powstania Rząd Narodowy wezwał do broni i wydał dekryty o uwłaszczeniu chłopów bez wykupu. Początkowo do powstania poszli tylko „czerwoni”, jednak już w marcu 1863 r. do powstańczego rządu weszli przedstawiciele lewego skrzydła „białych”.

1862
powstanie Centralnego
Komitetu Narodowego
„czerwonych”



- nieudana próba dostarczenia broni powstańcom żaglowcem „Emilie” (1863 r.)
- główne miejsca przerzucania posiłków
- obszary objęte silniejszym ruchem antyfeudalnym w 1861 r.
- manifestacje patriotyczne ludności
- miasta-twierdze Królestwa obsadzone przez wojska rosyjskie
- ✕ ważniejsze bitwy stoczone w 1863 r.

**14/15 I 1863
branka
w Warszawie**

**22/23 I 1863
wybuch
powstania
styczniowego**

Powstańcy styczniowi, w przeciwieństwie do listopadowych, nie dysponowali regularną armią. Działania zbrojne miały charakter niedużych bitew i potyczek pomiędzy partyzantami a wojskami rosyjskimi.

Walka z zaborcą rosyjskim była nierówna. Rosjanie ściągnęli nowe oddziały wojskowe i nasilili terror. Romuald Traugutt, dyktator powstania od października 1863 r., pomimo wielkiego wysiłku, nie zdołał odwrócić losów tej walki. Aresztowany w kwietniu 1864 r., zginął wraz z współpracownikami 5 sierpnia na stokach Cytadeli Warszawskiej. Powstanie wygasło. Najdłużej utrzymał się oddział ks. Stanisława Brzóska na Podlasiu, który walczył do końca 1864 r.

W powstaniu styczniowym życie straciło ponad 6 tys. ludzi, ponad 20 tys. zostało wywiezionych w głąb Rosji. Tysiące polskich majątków ziemskich uległo konfiskacie. Z kolei chłopcy w Królestwie Polskim uzyskali uwłaszczenie na mocy dekretów carskich z marca 1864 r.

GLORIA VICTIS – CHWAŁA ZWYCIĘŻONYM



Literatura zareagowała na powstanie styczniowe z opóźnieniem. Malarskie ujęcia wydarzeń lat 1863–1864 to nie pola bitew, ale sceny przedstawiające małe grupy powstańców przemierzających las lub pola, postaci brodzące konno w śniegu czy opatrywane ciała rannych. W dziełach często panuje melancholijny nastrój, brak w nich triumfalizmu. To raczej „ciche bohaterstwo”.

M. Gierymski, *Patrol Powstańczy*, 1872–1873,
Muzeum Narodowe w Warszawie

Najdojrzalsze literacko reminiscencje powstania znajdziemy w twórczości Elizy Orzeszkowej i Stefana Żeromskiego. Powstaniu styczniowemu nie towarzyszy już aktywność trzech wieszczów narodowych (w 1849 r. umarł Słowacki, w 1855 Mickiewicz, w 1859 Krasiński), zainteresowanie powstaniem wykazał natomiast Kamil Cyprian Norwid.

Popowstańczej literaturze zawdzięczamy przede wszystkim zmodyfikowany obraz konspiratora-powstańca, nie jest to już natchniony kadet o cechach wieszca, a partyzant w dwudziestowiecznym rozumieniu (powstańcy kryją się przede wszystkich po wsiach, miasteczkach, lasach, karczmach).

2 III 1864
uwłaszczenie chłopów
w Królestwie Polskim

X 1863
objęcie dyktatury
powstania przez
Romualda Traugutta



A. Grottger, *Pożegnanie powstańca*, 1866,
Muzeum Narodowe w Krakowie

5 VIII 1864
publiczna
egzekucja
Romualda
Traugutta

V 1865
egzekucja
ks. Stanisława
Brzóska

Sztuka ukazuje także model idealnej towarzyszkii powstańca, kobiety szlachetnej, oddanej, czekającej w dworze na jego powrót, obmywającej rany, pielęgnującej, modlącej się.

Wyjątkowo srogo z powstańcami obszedł się zaborca rosyjski, konfiskując ich majątki, a ich samych zsyłając na Sybir. W sposób oczywisty zmieniła się więc sytuacja społeczna. Bywało, że powstańcy chowani byli w zbiorowych mogiłach, które na długo staną się symbolem smutnego polskiego losu. Powstanie skończyło się klęską, ale kulturze na długo udzieliła się prawda ujęta w tytule zbioru opowiadań Elizy Orzeszkowej *Gloria victis* – że ofiara, nawet gdy nie przynosi natychmiastowego rezultatu, ma głęboki sens, a zwyciężonym należna jest chwała.

„NIE RZUCIM ZIEMI, SKĄD NASZ RÓD”



W ostatnich dekadach XIX w. antypolska polityka Prus i Rosji mocno się zaostrzyła. Jej celem było wynarodowienie Polaków i ostateczne zespolenie ziem polskich z organizmami państw zaborczych. Germanizacja i rusyfikacja miały różne oblicza, ale też wiele cech wspólnych.

W. Kossak, *Rugi pruskie*, 1909, Muzeum Okręgowe w Toruniu

W zaborze pruskim zmieniano nazwy miast polskich na niemieckie. Stopniowo, lecz konsekwentnie usuwano język polski ze szkół. Organizacja zwana „Hakatą” zajmowała się m.in. rozbudową kulturalnych instytucji niemieckich kosztem polskich i szerzeniem niemieckiego nacjonalizmu. Powstała w 1886 r. w Komisja Kolonizacyjna nadzorowała wykup i przejmowanie polskich gruntów przez niemieckich osadników.

Szczególnie trudna sytuacja panowała po powstaniu styczniowym w zaborze rosyjskim, gdzie język polski został ostatecznie usunięty z administracji, szkolnictwa i życia publicznego. Likwidacji uległo nawet polskie szkolnictwo parafialne. W obu zaborach prześladowania dotknęły również Kościół katolicki.

1870
utworzenie Muzeum
Narodowego
Polskiego
w Rapperswilu

1867
założenie we Lwowie
Związku Polskich
Towarzystw
Gimnastycznych
„Sokół”

1871
powstanie
Cesarstwa
Niemieckiego



Wóz Drzymały na rynku w Grodzisku, fot. NAC

1872–1878
okres
intensywnego
kulturkampfu

1874
uwięzienie
prymasa
Mieczysława
Ledóchowskiego

Walkę o zachowanie tożsamości narodowej Polacy podjęli na wielu płaszczyznach. W zaborze rosyjskim działały tajne kółka samokształceniowe uczniowskie i studenckie, a także nielegalne organizacje polityczne i wydawnictwa. W zaborze pruskim Polacy przystąpili do kontrofensywy w walce o ziemię i zdołali wykupić od Niemców więcej gruntów niż Komisja Kolonizacyjna przejęła od Polaków. Symbolem oporu stał się Michał Drzymała, który zamieszkał w wozie cyrkowym, obchodząc w ten sposób zakaz wznoszenia domów na nowo zakupionej ziemi. Do historii przeszedł rozpoczęty w 1901 r. we Wrześni strajk polskich dzieci, dotkniętych represjami za sprzeciw wobec wprowadzeniu nauczania religii w języku niemieckim. Ponadto w państwie pruskim działało Towarzystwo Czytelni Ludowych, które szerzyło oświatę wśród polskiej ludności, zakładało biblioteki i czytelnie oraz organizowało odczyty.

Mniej restrykcyjną politykę wobec Polaków prowadziły władze w zaborze austriackim. W ramach autonomii przyznawanej Galicji stopniowo w latach 1860–1873, utworzony został m.in. Sejm Krajowy z siedzibą we Lwowie. W administracji, policji i sądownictwie od końca lat sześćdziesiątych obowiązywał język polski. Polskie było również szkolnictwo, w tym dwa stojące na wysokim poziomie uniwersytety: w Krakowie i we Lwowie, a także najważniejsza na ziemiach polskich instytucja naukowa: krakowska Akademia Umiejętności.

POLSKIE SŁOWO



Ocalić polską mowę to przede wszystkim kształcić w języku polskim. By móc kształcić – trzeba organizować i utrzymywać szkolnictwo, także uniwersyteckie. Los polskich gimnazjów i uczelni zależny był od kapryśnej woli zaborców, ale polski uczeń i student okazał się wyjątkowo niepokorny.

Zamykanie uczelni i szkół albo ograniczanie ich funkcjonowania, wpisane zresztą w szerszy kontekst polityki germanizacyjnej i rusyfikacyjnej, skutkowało przenoszeniem edukacji do sfery prywatnej czy wręcz domowej. Wielu Polaków skazanych było na pobieranie nauki poza granicami kraju. Wszystko to stawiało zarówno przed emigracją, jak i krajową inteligencją fundamentalne zadanie: ocalić polskie zbiory książkowe i możliwie najpełniej je upublicznić.

Polska kultura sprostała temu zadaniu. „Gen wolności” przejawiał się i w tym aspekcie. Wolny Polak – to Polak miłujący polską literaturę. Zauważyć przy tym należy,

Biblioteka Ordynacji Krasieńskich, widok z 1930 r., fot. Biblioteka Narodowa. Istniejąca od 1844 do 1944 r. biblioteka na przełomie wieków gromadziła m.in. pamiątki po Zygmuncie Krasieńskim, słynne archiwum Małachowskich (z księgozbiorem do XVIII w.), archiwum Wojska Polskiego Królestwa Kongresowego (1814–1831) i kolekcje po Felicjanie Faleńskim

1878

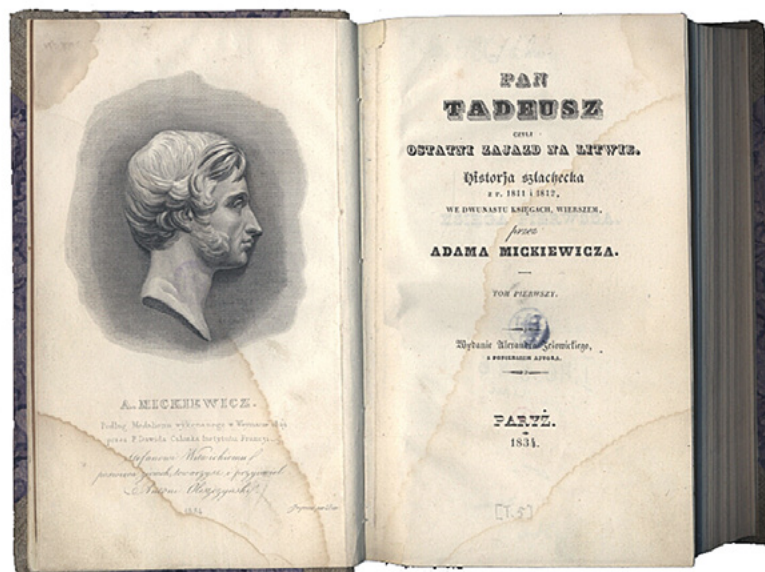
**Jan Matejko
maluje Bitwę
pod Grunwaldem**

1885-1890

rugi pruskie

1886

**utworzenie
Komisji
Kolonizacyjnej**



Pan Tadeusz, wydanie z 1834 r., fot. Biblioteka Narodowa.
 Autor epopei nie tylko krzewił piękną polszczyznę, ale póki pracował jako nauczyciel w gimnazjum wileńskim, dbał o zakup nowych pozycji książkowych, zarówno polskich, jak i zagranicznych. On także jest autorem jednego z najbardziej elektryzujących opinii publicznej w kraju i zagranicą apeli o zaprzestanie rabunku polskich zbiorów bibliotecznych i muzealnych (np. szczególnie dramatyczny los spotkał Bibliotekę Załuskich, której znaczą część wywieziono po insurekcji kościuszkowskiej do Petersburga, gdzie od 1814 r. stała się zrebem Carskiej Biblioteki Publicznej)

iż ocalenie tak okazałego księgozbioru w warunkach utraty państwowości było prawdziwym ewenementem. O polskie książki dbali księgarze, guwernerzy, duchowni i polskie ziemiaństwo. W wielu polskich domach do dziś przechowywane są cenne egzemplarze książkowe pochodzące częstokroć z XIX w.

Warto wspomnieć o roli wielkich polskich rodów w ocaleniu spuścizny książkowej: Działyńscy ufundowali bibliotekę w Kórniku (1826), Ossolińscy we Lwowie (1827), Raczyńscy w Poznaniu (1829), Krasieńscy w Warszawie (1844). Dla przykładu stan rękopisów w Ossolineum, stanowiącym także muzeum i wydawnictwo, wynosił w roku 1851 1110 woluminów. Równie intensywnie przebiegał proces gromadzenia i zabezpieczenia zbiorów na emigracji. Tu na wzmiankę zasługują: Biblioteka Polska w Paryżu (1838) i Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswilu (1870). Wokół obu tych placówek koncentrowało się polskie życie kulturalne, społeczne i polityczne.

1887
**publikacja
 Nad Niemnem
 Elizy Orzeszkowej**

1887-1889
**publikacja Lalki
 Bolesława Prusa**

„ŚMIAŁO PODNIĘŚMY SZTANDAR NASZ W GÓRĘ!”



Na początku XX w., wskutek osłabienia Rosji zaangażowanej w wojnę z Japonią i nękaną poważnymi problemami wewnętrznymi, pojawiła się korzystna koniunktura dla wznowienia polskich dążeń niepodległościowych.

W. Skoczylas, *Demonstracja uliczna w 1905, przed 1934*, Muzeum Narodowe w Warszawie

Był to też czas tworzenia się na ziemiach polskich nowoczesnych organizacji politycznych. Stosunkowo szybko wykrystalizowały się dwa główne, rywalizujące programy: narododemokratyczny i socjalistyczny.

Powstała w 1893 r. Liga Narodowa stanowiła tajne ugrupowanie kierujące poczynaniami działających na terenie każdego z zaborów stronnictw narododemokratycznych (endecja). Celem Ligi była odbudowa niepodległego i zjednoczonego państwa polskiego, natomiast zadaniem stronnictw było elastyczne dostosowywanie działalności do realiów. Członkami Ligi byli głównie przedstawiciele inteligencji i ziemiaństwa. Jej wiodącymi ideologami byli Roman Dmowski, Jan Ludwik Popławski i Zygmunt Balicki.

1892
powstanie
PPS

1888
ukończenie
Trylogii przez
Henryka
Sienkiewicza

1893
utworzenie
Ligi Narodowej
w Warszawie



S. Masłowski, *Wiosna 1905, 1906*, Muzeum Narodowe w Warszawie

1894
**Wojciech Kossak
 i Jan Styka
 kończą *Panoramę
 Racławicką***

1901
**premiera
*Wesela
 Stanisława
 Wyspiańskiego***

Przeciwwstawne programy powstawały wśród lewicy socjalistycznej, która początkowo koncentrowała się wyłącznie na kwestiach społecznych, pomijając narodowe. W 1892 r. powstała Polska Partia Socjalistyczna, prezentująca program robotniczy i niepodległościowy.

Kulminacją walki politycznej tamtego okresu była rewolucja 1905 r., która wybuchła w Petersburgu i w krótkim czasie przeniosła się na teren Królestwa Polskiego. Domagano się m.in. ośmiogodzinnego dnia pracy, podwyżki płac, praw obywatelskich, zniesienia cenzury, polonizacji szkolnictwa i urzędów. Kierowana przez Józefa Piłsudskiego frakcja „starych” w PPS organizowała zamachy na rosyjskich dygnitarzy, zmierzając do przekształcenia rewolucji w zbrojną walkę o niepodległość Polski.

Wyjątkowo krwawy i dramatyczny przebieg miały wystąpienia w Łodzi, gdzie rosyjskie wojsko zaatakowało pokojową manifestację, co doprowadziło do trzydniowych walk zbrojnych. Wzięło w nich udział ok. 100 tys. ludzi, wzniesiono ponad 100 barykad, zginęło ponad 200 osób, a ponad 800 zostało rannych.

Przyznać trzeba, że wydarzenia lat 1905–1907 przyniosły Królestwu Polskiemu rezultaty niewspółmiernie skromne wobec oczekiwań i poniesionych ofiar. Spowodowały jednak osłabienie cenzury, ograniczenie zakazu używania języka polskiego w życiu publicznym i ożywienie kulturalne.

REWOLUCJA: SZTUKA PRZEŁOMU WIEKÓW



„Teatr mój widzę ogromny” – napisze w jednym z wierszy Stanisław Wyspiański, oddając ducha przełomu XIX i XX w., nad którym unosi się już zapach rewolucyjnych przemian.

J. Malczewski, *Ojczyzna*, 1903, Muzeum Narodowe we Wrocławiu

Nie tylko społeczno-politycznych, ale również artystycznych. Zorientowani w nowoczesnych prądach twórcy Młodej Polski poprowadzą polską kulturę ku Niepodległej. Przełom wieków to czas wielkiej inwencji artystycznej w obszarze literatury (Kasprzowicz, Tetmajerowie, Żeromski, Berent, Reymont, Sienkiewicz), muzyki (Karłowicz, Paderewski), malarstwa (Boznańska, Fałat, Wyczółkowski, Mehoffer, Kossak).

Miejszem szczególnej wymiany myśli i prądów stanie się Galicja, gdzie zaborca austriacki stosunkowo liberalnie obchodzi się z polską ludnością. XIX-wieczny Kraków przypominał Paryż.

1903
powstanie
PSL

1905
wybuch
rewolucji



S. Wyspiański, *Planty o świcie*, 1894,
Muzeum Narodowe w Krakowie

1906

**oficjalne dopuszczenie
języka polskiego
w szkołach Królestwa
Polskiego**

1911

**Nagroda Nobla
w dziedzinie chemii dla
Marii Skłodowskiej-Curie**

Przy kawiarnianych stolikach, w pracowniach malarskich, w kabaretach, toczyły się dysputy, wymieniane były poglądy, wykuwał się model polskiej bohemy i inteligencji. To właśnie w Krakowie publiczność obejrzała na scenie po raz pierwszy dzieła polskich wieszczów narodowych: *Kordiana* (1899), *Dziady* (1901), *Nie-Boską komedię* (1902).

Ze wszystkich młodopolskich twórców na szczególną uwagę zasługują: Jacek Malczewski i Stanisław Wyspiański. Wizjonerzy, postacie emblematyczne, dzięki którym „gen wolności” śmiało można utożsamić z artystą jako „wolnym duchem” i sztuką jako przestrzenią pokonywania barier i zrzucania pęt.

Nowoczesny artysta snuł refleksję o samej sztuce, jej misji, nie odcinał się jednak od powinności wobec narodu, zarówno w czasach niewoli, jak i – w tworzonej póki co jeszcze tylko w myślach – niepodległości. Chciał z jednej strony autonomii sztuki, walczył o jej rangę, z drugiej – wciąż był przede wszystkim artystą narodowym, nieodcinającym się teatralnym gestem od przeszłości, a szukającym pomostu między tym, co tradycyjne a nowoczesne. Wymowny staje się tytuł tryptyku Malczewskiego z 1903 r. – *Prawo. Ojczyzna. Sztuka.*

Wyspiański i Malczewski ucieleśniali marzenia Mickiewicza i Słowackiego o sztuce narodowej. Ich dzieła stały się „traktatami” przepełnionymi zarówno narodowymi symbolami, jak i nawiązaniami do współczesności. Po Grottgerze i Styce właśnie Malczewski, mawiający do swoich uczniów: „Malujcie tak, by Polska zmartwychwstała”, powróci do malarskiego ujęcia Polonii.

„LEGIONY TO ŻOŁNIERSKA NUTA”



28 lipca 1914 r. wybuchła Wielka Wojna – przyćmiewając skalą wszystkie dotychczasowe konflikty zbrojne w Europie. Zaborcy stanęli w niej przeciwko sobie (Cesarstwo Niemieckie oraz Austro-Węgry przeciwko Rosji), a front wschodni przebiegał przez ziemie polskie. Stworzyło to dziejową szansę dla Polaków na odzyskanie własnego państwa.

J. Hulewicz, *Szarża*, 1932–1939, Muzeum Narodowe w Warszawie

zanegowali sens istnienia niepodległego państwa polskiego, doszło do tzw. kryzysu przysięgowego. Część legionistów odmówiła złożenia przysięgi na wiernie braterstwo broni z Niemcami i Austro-Węgrami, co w konsekwencji doprowadziło do uwięzienia Piłsudskiego w Magdeburgu.

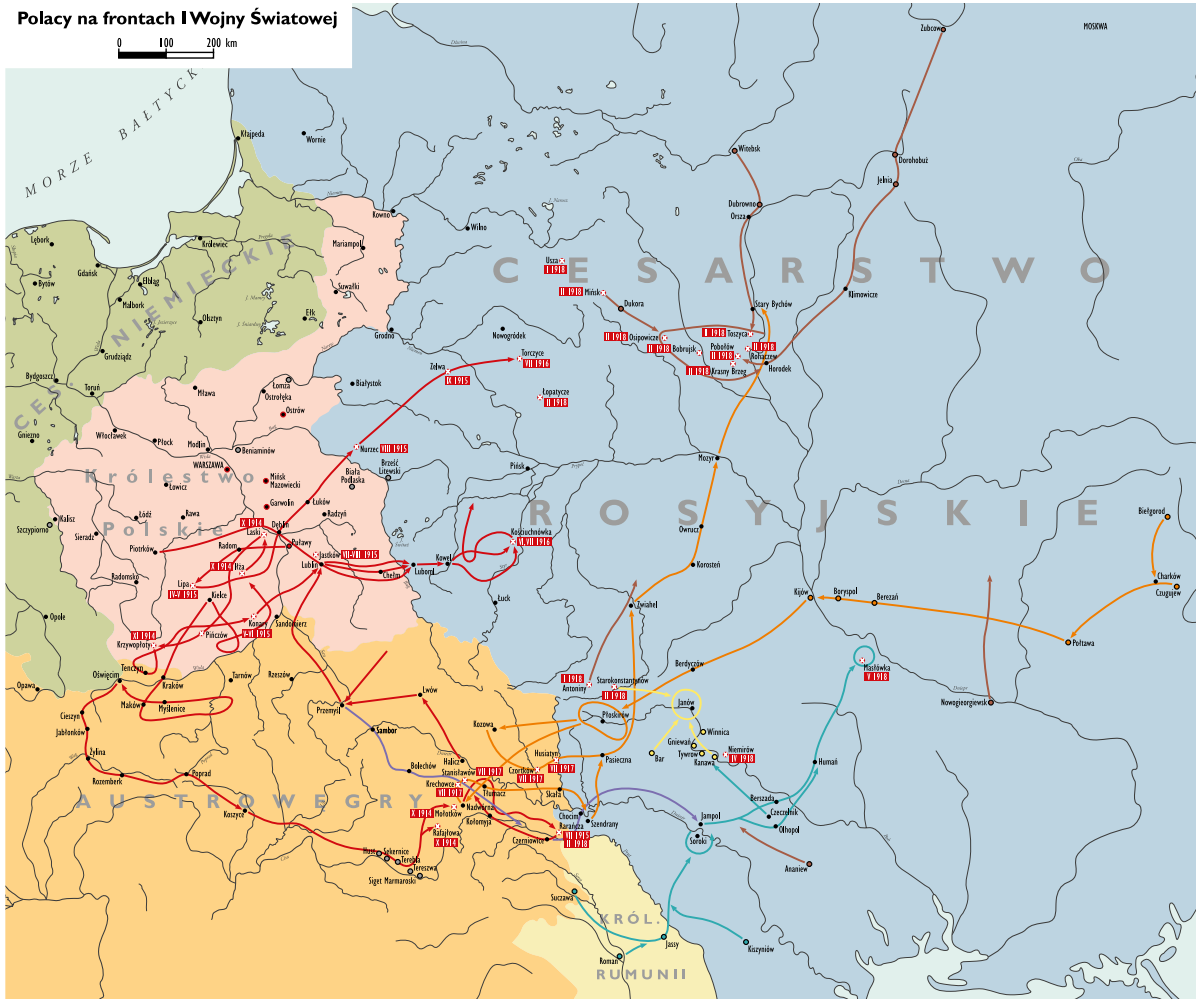
Już 6 sierpnia 1914 r., z inicjatywy Józefa Piłsudskiego, w kierunku ziem zaboru rosyjskiego wyruszyła pierwsza kompania kadrowa, której celem było wzniesienie antyrosyjskiego powstania. Pomimo niepowodzenia planu kompania stała się zalążkiem Legionów Polskich. Żołnierze Legionów w walkach z armią rosyjską wykazali się bitnością i męstwem, walcząc m.in. pod Łowczówkiem, Kostiuchowką czy szarżując pod Rokitną.

Józef Piłsudski, dowódca I Brygady Legionów, postrzegał Austro-Węgry i Niemcy wyłącznie jako chwilowych sojuszników, potrzebnych w walce przeciwko Rosji. Kiedy ci sojusznicy

1908
założenie przez
Kazimierza
Sosnkowskiego
i Józefa Piłsudskiego
Związku Walki Czynnej

1910
powstanie
polskiej
organizacji
paramilitarnej
„Strzelec”

Polacy na frontach I Wojny Światowej



- ✠ najważniejsze bitwy
- miejsce koncentracji oddziałów Polskiej Siły Zbrojnej
- przemarsze i działania Legionów Polskich (1914–1916)
- miejsce internowania żołnierzy I i III Brygady Legionów
- miejsce koncentracji legionu
- szlak bojowy Polskiego Korpusu Posiłkowego

- I Korpus Polski (1918):**
- miejsce postoju, rekrutacji
 - przemarsze oddziałów
 - miejsce koncentracji oddziałów

- II Korpus Polski (1917–1918):**
- miejsce postoju, rekrutacji
 - przemarsze oddziałów
 - miejsce koncentracji oddziałów

- III Korpus Polski (1918):**
- miejsce postoju, rekrutacji
 - przemarsze oddziałów
 - miejsce koncentracji oddziałów

- Dywizja Strzelców Polskich (1917):**
- miejsce postoju, rekrutacji
 - przemarsze oddziałów
 - miejsce koncentracji oddziałów

1914
wybuch
I wojny
światowej

1915
udział II Brygady
Legionów w walkach
na froncie wschodnim,
bitwa pod Rokitną

Polskie formacje wojskowe powstawały także w Rosji. Dowództwo nad I Korpusem Polskim objął gen. Józef Dowbor-Muśnicki. W lutym 1918 r. II Korpus Polski został zasilony przez oddziały polskie pod dowództwem Józefa Hallera, który wraz z żołnierzami II Brygady Legionów wypowiedział posłuszeństwo dowództwu austriackiemu i przebił się do polskich jednostek w Rosji. W maju 1918 r. obie jednostki zostały rozbite i rozbrojone.

Józef Haller uniknął niewoli, dotarł do Francji, gdzie w październiku 1918 r. stanął na czele Armii Polskiej we Francji, zwanej też Błękitną Armią. Była to polska ochotnicza formacja wojskowa powołana w 1917 r. dekretem prezydenta Francji. Zwierzchnictwo nad nią objął Komitet Narodowy Polski z siedzibą w Paryżu, kierowany przez Romana Dmowskiego. W ostatnich miesiącach wojny armia ta walczyła po stronie ententy, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości stanowiła najlepiej wyposażoną formację Wojska Polskiego.

MALOWANE LEGIONY



W polskiej literaturze brakuje korpusu tekstów opisujących dramatyczne losy cywilów i żołnierzy w latach 1914–1918. Wyjątek stanowi twórczość powieściowa Andrzeja Struga, w tym zwłaszcza *Mogiła nieznanego żołnierza* (1922). Czas wojny to dla Polaków czas wyrzeczeń, próby, niepewności, ale i wielkiej nadziei.

S. Kaczor-Batowski, *Wejście strzelców Józefa Piłsudskiego do Kielc* 12 sierpnia 1914, 1935, Muzeum Narodowe w Kielcach

VI 1917
utworzenie
Błękitnej Armii

VIII 1917
założenie Komitetu
Narodowego
Polskiego z siedzibą
w Paryżu

VII 1917
kryzys
przysięgowy

Życie kulturalne biegło swoim torem, w teatrach wystawiane były nowe premiery (można było np. zobaczyć intrygującą Stanisławę Wysocką jako Hamleta, po Szekspira sięgnął też Tadeusz Pawlikowski; to właśnie w czasie wojny polska publiczność zobaczyła pierwszą kompletną wersję III części *Dziadów* Mickiewicza).

Tworzenie się polskiego wojska dało impuls do przemian kulturowych. Powstały liczne pieśni, wiersze okolicznościowe. 1 grudnia 1916 w warszawskim Teatrze Rozmaitości (późniejszym Narodowym) legioniści obejrzeni – co wymowne – *Noc listopadową* Stanisława Wyspiańskiego. Żywiol legionowy



J. Malczewski, *Nike Legionów*, 1916, Muzeum Narodowe w Krakowie

wykazywał też liczne związki ze sztukami plastycznymi. Ocenia się, że w Legionach służyło blisko dwustu artystów, w tym co najmniej trzydziestu z krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych. Wielu z nich to postaci pierwszoplanowe dla rodzącej się Niepodległej. W Legionach służyli z pobudek patriotycznych, wielu z nich miało swoją misję: dokumentować legionowy czyn i życie żołnierzy:

„W samych Legionach byli artyści, którzy dokumentowali ich losy. Czyn legionowy wzbudzał zainteresowanie polskich elit, także artystycznych i one uwieczniały ich działania, a tuż po zakończeniu epopei wojennej wiadomo było, jak ważne były Legiony i poświęcone im zbiory, które bardzo szybko trafiły do muzeów. Już w 1920 r. Józef Piłsudski podjął taką decyzję”

Andrzej Szczerski, *Sztuka Legionów Polskich*, komentarz do wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie

Warto tu wymienić choćby: Leona Wyczółkowskiego, Juliana Fałata, Ludwika Gottlieba, Kazimierza Sichulskiego, Stanisława Janowskiego, Kordiana Józefa Zamorskiego, Wojciecha Kossaka. Zofia Stryjeńska wykonała ilustracje do legionowych pieśni, wydane później w wersji pocztówkowej.

I 1918
ogłoszenie 14 punktów
prezydenta Wilsona

Znakomitym malarzem okazał się Edward Śmigły-Rydz, uczeń Leona Wyczółkowskiego, bliski współpracownik Piłsudskiego, późniejszy marszałek Polski. Nie było to zjawisko odosobnione, bo wielu późniejszych polskich generałów kończyło Akademię Sztuk Pięknych. Dodać należy, iż rektor krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych Jacek Malczewski jeszcze podczas działań zbrojnych zorganizował wystawę kilkuset obrazów i rzeźb zatytułowaną „Legiony Polskie”.

ODRADZANIE SIĘ POLSKI



11 listopada 1918 r. uznaje się za datę odzyskania przez Polskę niepodległości. Dzień wcześniej do Warszawy przybył Józef Piłsudski, zwolniony z twierdzy w Magdeburgu, a informacja o jego powrocie sprawiła, że na ulice wyszły pełne entuzjazmu tłumy.

S. Bagieński, *Rozbrajanie Niemców przed Główną Komendą na placu Saskim w Warszawie, 1939*, ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie

Polska po długotrwałych i wyczerpanych staraniach (zarówno militarnych, jak i dyplomatycznych) oraz w wyniku korzystnego układu sił w Europie (przegrana wojenna zaborców, przychylność państw ententy) wróciła na mapę Europy.

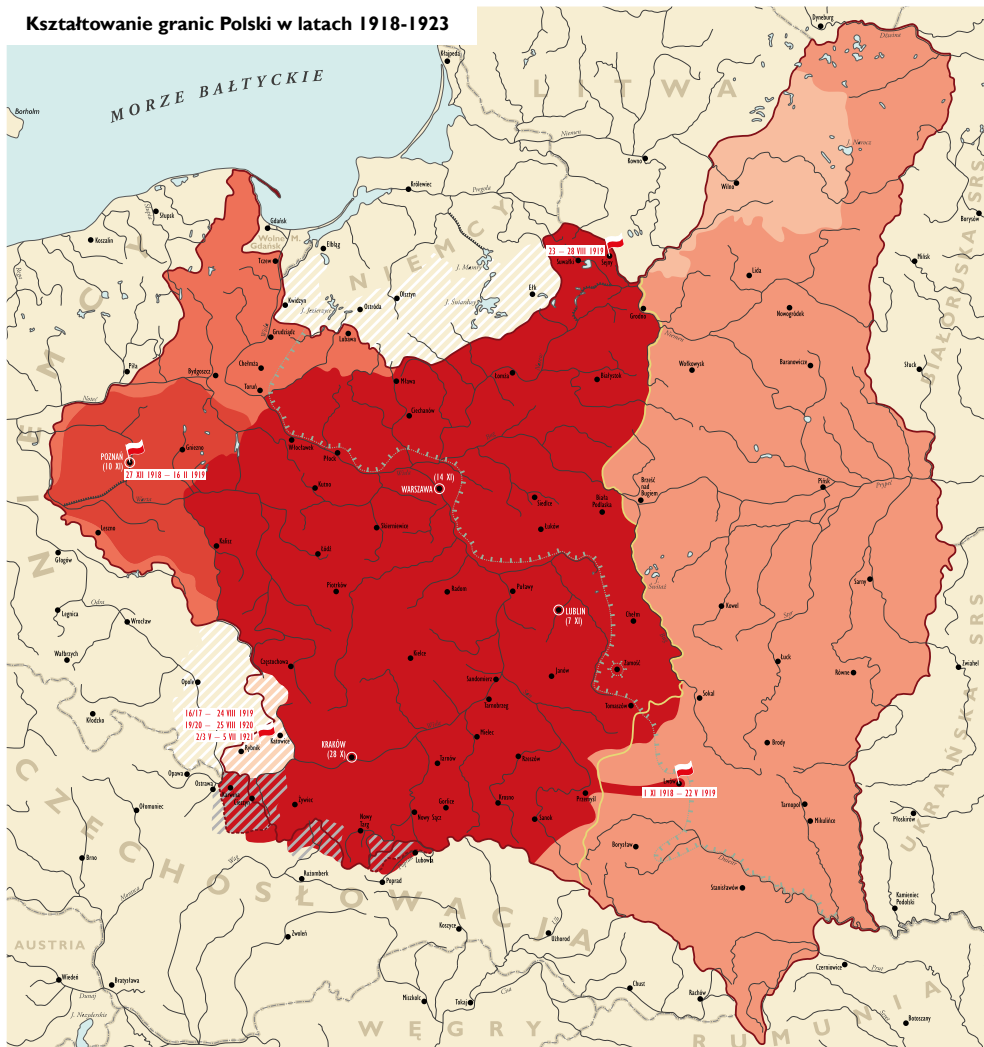
Piłsudski niemal od razu przejął władzę zwierzchnią nad wojskiem (przekazaną mu przez Radę Regencyjną), a wkrótce objął również przywództwo polityczne w kraju, zostając Naczelnikiem Państwa. Zakłęte koło historii dopełniło się – Naczelnikiem był przecież także Tadeusz Kościuszko.

Polska odradzała się dzielnicami: 18 października 1918 r. powstała Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego. 28 października 1918 r. powstała w Krakowie Polska Komisja Likwidacyjna, a w nocy z 6 na 7 listopada 1918 r. został utworzony w Lublinie Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej.

28 X 1918
powstanie
Polskiej Komisji
Likwidacyjnej
Galicji i Śląska
Cieszyńskiego
w Krakowie

12 IX 1917
powstanie
Rady Regencyjnej
Królestwa
Polskiego
w Warszawie

Kształtowanie granic Polski w latach 1918-1923



- tereny wyzwolone spod zaborów od 31 X do 22 XI 1918 r.
- część Wielkopolski wyzwolona do 16 II 1919 r. w wyniku powstania wielkopolskiego
- część Pomorza i Wielkopolski przyznane Polsce traktatem wersalskim (28 VI 1919 r.)
- ziemie wschodnie przyznane Polsce traktatem ryskim (18 III 1921 r.) po wojnie polsko-sockiekiej 1919–1921
- terytorium tzw. Litwy Środkowej inkorporowanej 18 IV 1922 r.
- część Górnego Śląska przyznana Polsce w wyniku III powstania śląskiego
- obszary, na których odbyły się plebiscyty
- granica polsko-czechosłowacka 1 stycznia 1919 r. *
- * końcowy przebieg granicy polsko-czechosłowackiej ustalony został decyzją Rady Ambasadorów 28 VII 1920 r.
- obszary, na których postanowione plebiscyty nie odbyły się
- ostateczne granice Polski w 1923 r.
- ośrodki władzy polskiej w 1918 r. i daty dzienne ich powstania
- ogniska powstań oraz walk o niepodległość
- linia Curzona wg jego noty z 11 VII 1920 r.
- zachodni zasięg wojsk sockieckich latem 1920 r.

7 XI 1918
powstanie
Tymczasowego
Rządu Ludowego
Republiki Polskiej
w Lublinie

10 XI 1918
przyjazd Józefa
Piłsudskiego
do Warszawy

Przed nowym państwem stały liczne zadania: odbudowa po zniszczeniach wojennych, tworzenie nowych instytucji państwowych, scalenie systemów prawnych obowiązujących w trzech zaborach. 14 listopada 1918 r. Piłsudski powierzył obowiązki prezesa Rady Ministrów Ignacemu Daszyńskiemu, a po jego dymisji, 17 listopada 1918 r. premierem został Jędrzej Moraczewski. 26 stycznia 1919 r. odbyły się pierwsze wolne wybory do sejmu. Bez szybkiego porozumienia się różnych ośrodków władzy „cud niepodległości” nie byłby możliwy. Przed Polakami nastąpiła trudna refleksja o kształcie ustrojowym nowego państwa oraz ciężka walka o jego granice.

PRZEDWIOŚNIE



Duchową kondycję narodu po I wojnie światowej wyraża najlepiej tytuł powieści Stefana Żeromskiego *Przedwiośnie*. Pełno w niej niepewności, nadziei, ale i utopijnych wizji. Malarska Polonia Jacka Malczewskiego z 1918 r. to piękna kobieta o pełnych kształtach, zwycięska, na jej skronie wróciła korona. Znika z niej smutek i strapienie.

J. Fałat, *Przedwiośnie na Podtatrzu*, 1904, Muzeum Okręgowe w Bielsku-Białej

Z pierwszych inicjatyw środowisk teatralnych warto także wspomnieć zwołanie w Warszawie I Zjazdu Reżyserów Scen Polskich, założenie pisma teatralnego „Scena Polska”, a także powołanie Polskiego Instytutu Teatrolologicznego. W teatrze polskim z wolna nastąpiło „nowe” – 21 grudnia 1918 r. „młodzież literacka” oprotowała niezbyt jej zdaniem ambitną i niegodną sceny narodowej premierę teatralną, zarzucając dyrektorowi Arnoldowi Szyfmanowi zejście z „linii piękna i obowiązku”.



II Rzeczpospolita nie była państwem idealnym, była natomiast projektem wyczekiwany i ambitnym. Z uwagi na charakter tego niecodziennego wydarzenia, odradzanie ram ustrojowych szło w parze z instytucjonalizacją kultury.

Zmiany w życiu naukowym i kulturze zachodzą z impetem, tuż po odzyskaniu niepodległości powstają: Uniwersytet Poznański, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Uniwersytet Wileński Stefana Batorego, Katolicki Uniwersytet Lubelski. Już 5 grudnia 1918 r. powstało Ministerstwo Kultury i Sztuki. Dzieckiem Niepodległej jest także Związek Artystów Scen Polskich (ZASP), zawodowa reprezentacja środowisk teatralnych. Powstanie ZASP-u jest o tyle ważne, że z uwagi na wydarzenia wojenne wielu polskich aktorów pozostawało poza granicami Polski. Administrację rządową i środowisko teatralne czekała także debata o kształcie instytucjonalnym polskich teatrów.

14 XI 1918
przekazanie przez Radę
Regencyjną Józefowi
Piłsudskiemu
władzy politycznej

11 XI 1918
przekazanie przez Radę
Regencyjną dowództwa
nad wojskiem
Józefowi Piłsudskiemu –
odzyskanie niepodległości
przez Polskę



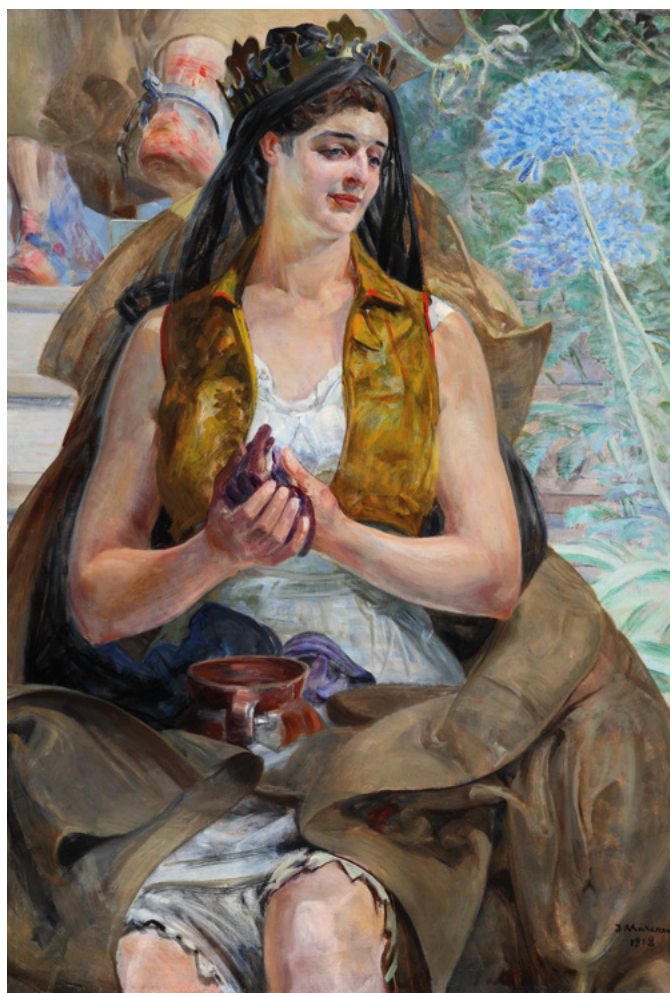
Mieczysław Sawan jako Cezary Baryka w pierwszej ekranizacji powieści S. Żeromskiego *Przedwiośnie*, reż. H. Szaro, 1928, fot. Filmoteka Narodowa

J. Malczewski, *Polonia*, 1918, Muzeum Narodowe w Kielcach

W polskiej literaturze „pisarskie kolosy” z wolną przekazują pałeczkę nowemu pokoleniu nieprzeciętnie utalentowanych nowatorów: Julianowi Tuwimowi, Bolesławowi Leśmianowi, Zofii Nałkowskiej, Stanisławowi Ignacemu Witkiewiczowi i wielu innym.

16 XI 1918
telegram notyfikujący
powstanie niepodległego
państwa polskiego

5 XII 1918
powstanie
Ministerstwa
Kultury i Sztuki







**INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ**